

יוסף מרקוס

תמורות בפירושו של רמב"ן לביטוי 'דרישת ה'

1. פתיחה

כמו מחברים רבים בימי הביניים¹, גם רמב"ן עדכן את פירושו לתורה לאורך הזמן. התוספות שהוסיף רמב"ן משקפות קטעי פירוש חדשים, המחזקים את שיטתו הפרשנית הראשונית, וכן תיקון הפירוש לאחר שרמב"ן חזר בו מסיבות שונות. בשנים האחרונות הודגשו במיוחד התוספות שהוסיף לפירושו בארץ ישראל², אולם במספר מקומות רמב"ן מעיד גם על דברים שהתחדשו לו עוד בספרד. כפי שצינו עופר ויעקבס³, בפירושו לתורה באים שבעה קטעים שאותם הוא מציג כתוספת מאוחרת.⁴ קטעים אלו באים בכל כתבי היד הידועים לנו, גם אלו המייצגים את המהדורה הראשונה, ללא התוספות שהוסיף בארץ ישראל. אלו, אם כן, תוספות שנוספו עוד בספרד. עוד ציינו עופר ויעקבס שמסתבר שישנן עוד תוספות שהוא הוסיף, בין אם לאחר שכבר פרסם את פירושו ברבים ובין בתהליך התגבשות הפירוש, שלא ניתן לזהותן משום שרמב"ן לא הציגן במפורש כתוספת.⁵

מאמר זה מתמקד בפירושו של רמב"ן למונח 'דרישת ה' \ אלהים'.⁶ כפי שאראה, רמב"ן מתייחס למשמעותו של מונח זה בכמה מקומות לאורך פירושו, אולם עיון בדבריו במקומות

1 אני מודה מקרב לב לפרופ' יונתן יעקבס עמו שוחחתי על עניין זה ולפרופ' עודד ישראלי על שקרא טיוטה של המאמר והעיר לי הערות חשובות. האחריות על הדברים היא, כמובן, עליי.

ראו על כך אצל י"ש שפיגל, **עמודים בתולדות הספר העברי – כתיבה והעתקה**, רמת גן תשס"ה, עמ' 109-188.

2 ראו: י' עופר, י' יעקבס, **תוספות רמב"ן לפירושו לתורה שנכתבו בארץ ישראל**, ירושלים תשע"ג. שם, בעמ' 21-26 הפניות לספרות מחקר קודמת בעניין.

3 עופר ויעקבס (לעיל, הערה 2), עמ' 579 ואילך.

4 באמצעות הביטויים "ושוב מצאתי", "אחרי כן מצאתיה", "ואחרי כן ראיתי".

5 על אופיו הדינמי של פירוש רמב"ן לתורה ולתלמוד, ראו **חידושי הרמב"ן למסכת כתובות**, מהדורת עזרא שבט, ירושלים תש"ן, עמ' 6; עופר ויעקבס (לעיל, הערה 2), עמ' 17-21; ע' ישראלי, **ר' משה בן נחמן – ביוגרפיה אינטלקטואלית**, ירושלים תשפ"א, עמ' 117-119 ובהערה 25 שם.

6 על דרישת ה' במקרא ראו: א' סביב, 'דרישת ה' במקרא', **בית מקרא** לב, א, תשמ"ז, עמ' 33-44. על התפתחות של המושג בסוף תקופת המקרא ובתקופת בית המקדש השני, ראו: י' היינמן, 'להתפתחות המונחים המקצועיים לפירוש המקרא: דרש', **לשונונו** יד, תש"ו, עמ' 182-189; ז' פרנקל, **דרכי המשנה**,

השונים מלמד שהוא שינה את דעתו עם הזמן ככל שהתקדם עם כתיבת הפירוש על פי סדר התורה.⁷ למרות זאת, רמב"ן לא חזר ועדכן את פירושו בשאר המקומות, כך שבפירושו, כפי שהוא לפנינו, דבריו סותרים אחד את השני.

2. "ותלך לדרוש את ה"

בבראשית פרק כ"ה, כא-כג מסופר על פקידתה של רבקה ועל מעשייה לאחר שהרתה:

(כא) וַיַּעֲתֶר יַצְחָק לֵה' לִנְכַח אֶשְׁתּוֹ כִּי עָקְרָהּ הוּא וַיַּעֲתֶר לוֹ ה' וַתֵּהָר רִבְקָה אֶשְׁתּוֹ. (כב) וַיִּתְרַצְצוּ הַבָּנִים בְּקֶרְבָּהּ וַתֹּאמֶר אִם כֵּן לָמָּה זֶה אֲנֹכִי וַתִּלְךְ לְדַרֵּשׁ אֶת ה'. (כג) וַיֹּאמֶר ה' לָהּ שְׁנֵי גֵימִים [גוֹיִם קָרִי] בְּבֶטֶןךָ וּשְׁנֵי לְאָמִים מִמֶּנִּיךָ יִפְרְדּוּ וְלֹאִם מִלֹּאִם יֵאָמֶץ וְרַב יַעֲבֹד צָעִיר.

על פי התיאור בפסוקים ההתרוצצות של הבנים גרמה לרבקה ללכת "לדרש את ה'". מפסוק כג, שם מסופר שרבקה קיבלה מענה מה' לשאלתה, ניתן להבין ש'דרישה' כאן משמעה שאלה המופנית כלפי ה' באמצעות נביא או באופן אחר שאינו מסופר בכתוב.⁸ כך באמת מפרש רש"י: "להגיד לה מה תהא בסופה". כך גם ביאר רשב"ם על אתר:

ורשה תרפ"ג, עמ' 1; ש' ליברמן, **יוונים ויוונות בארץ ישראל**, ירושלים תשכ"ג, עמ' 185-201; M. Gerther 'Terms of Scriptural Interpretation: A Study in Hebrew Semantics', *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 25 (1962), p. 5; 'י' פרנקל, **דרכי האגדה והמשנה**, ירושלים תשנ"ז, עמ' 27. על משמעותו של פועל זה במגילות מדבר יהודה, ראו: J. Maier, 'Early Jewish Biblical Interpretation in the Qumran Literature', in: M. Saebo (ed.), *Hebrew Bible/Old Testament: The History of Its Interpretation*, vol. I: From the Beginnings to the Middle Ages (Until 1300), Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1996, pp. 120-113. באשר לספרות התנאית, ראו פ' מנדל, 'דרש רבי פלוני: עיון חדש', **דפים למחקר בספרות** 16\17, תשס"ח-תשס"ט, עמ' 27-55. ראו גם כעת א' הורוביץ, **מבראשית לדברי הימים: פרקים בהיסטוריה הלשונית של העברית המקראית**, ירושלים תשע"ח, עמ' 42-44.

7 ההנחה שרמב"ן כתב את פירושו על פי סדר התורה, כך שפירושו לספר דברים נכתב אחרון, מתאשרת ממקומות רבים. הנוסחה "ועוד אבאר" חוזרת מספר פעמים לאורך פירושו כאשר הוא מתייחס לתכנון עתידי להתייחס בהרחבה לנושא. כך, לדוגמה, הוא כותב בפירושו לשמות ט"ו, כו: "ועוד אבאר זה בהגיעי בפסוק ועשית הישר והטוב (דברים ו', יח), אם ייטב עמי האל הטוב". זוהי עדות מפורשת שפירושו לספר שמות נכתב לפני פירושו לספר דברים. ראו ישראלי (לעיל, הערה 5), עמ' 117.

8 ראו כעת את הדיון באשר למשמעות כתוב זה אצל יונתן גרוסמן, **יעקב - סיפורה של משפחה**, ראשון לציון 2019, עמ' 51 ואת ההפניות לספרות מחקרית קודמת בנושא בהערות 8-11. אומנם ראו את פירושו של שד"ל: "ולדעתי הלכה לאיזה מקום מיוחד לעבודה ולהתבודד והתפללה אל ה' והיה לה דבר ה' דרך נבואה או חלום". וראו מה שכתב בעניין פירוש זה של שד"ל שמואל ורגון, 'יחסו הביקורתי של שד"ל כלפי פירושי חז"ל שלא בתחום ההלכה', בתוך: א' אדרעי ואחרים (עורכים), **מחקרים בתלמוד ובמדרש - ספר זיכרון לתרצה ליפשיץ**, ירושלים תשס"ה, עמ' 142.

לדרוש את ה' – אל הנביאים שבאותן הימים כדכת' "לדרוש את י"י מאתו" (מל"א כ"ב, ח), וכת' כי יבא "אלי העם לדרוש את ה'" (שמות י"ח, טו).

רשב"ם מצטט שתי הוכחות להנחה ש'דרישה' משמעה שאלה לה' באמצעות נביא. הוכחה אחת היא ממלכים א כ"ב, ז-ח:

(ז) וַיֹּאמֶר יְהוֹשָׁפָט הֲאִין פֶּה נָבִיא לַה' עוֹד וְנִדְרָשָׁה מֵאוֹתוֹ. (ח) וַיֹּאמֶר מֶלֶךְ יִשְׂרָאֵל אֶל יְהוֹשָׁפָט עוֹד אִישׁ אֶחָד לְדָרֵשׁ אֶת ה' מֵאוֹתוֹ וַאֲנִי שִׁנְאוֹתִיו כִּי לֹא יִתְנַבֵּא עָלַי טוֹב כִּי אִם רָע מִיִּכְיָהוּ בֶן יִמְלָה וַיֹּאמֶר יְהוֹשָׁפָט אֶל יֹאמֶר הַמֶּלֶךְ בֶּן.

ההקשר של הפסוקים שם הוא שאלה בנביאים באשר לעלייה למלחמה בארם, ומשמע ש'לדרוש את ה'" זו שאלה נבואית באשר לעתיד.

ההוכחה השנייה של רשב"ם היא מהתיאור שמוסר משה ליתרו באשר לעבודתו הרבה אל מול העם (שמות י"ח, טו-טז):

(טו) וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה לְחֹתָנּוֹ כִּי יָבֹא אֵלַי הָעָם לְדָרֵשׁ אֱלֹהִים. (טז) כִּי יִהְיֶה לָהֶם דָּבָר בָּא אֵלַי וְשִׁפְטִיתִי בֵּין אִישׁ וּבֵין רֵעֵהוּ וְהוֹדַעְתִּי אֶת חֻקֵּי הָאֱלֹהִים וְאֶת תּוֹרָתוֹ.

להבנתו של רשב"ם, וכפי שהוא גם מסביר בפירושו שם ("כלומר אני לבדי צריך לשאל אלהים ואין בהם רגיל לדבר אל אלהים כי אם אני לבדי"), משמעות הכתוב היא שאלה נבואית בה'. אולם בניגוד אליהם, רמב"ן בהתייחסו למעשיה של רבקה טוען שמדובר על תפילה, כאשר לדבריו זוהי המשמעות היחידה במקרא לביטוי 'דרישת ה':

ותלך לדרוש את ה' – לשון רש"י, להגיד מה יהא בסופה. ולא מצאתי דרישה אצל ה' רק להתפלל, כטעם "דרשתי את ה' וענני" (תהלים ל"ד, ה), "דרשוני וחי" (עמוס ה', ד), "חי אני אם אדרש לכם" (יחזקאל כ', ג).

ההוכחה הראשונה של רמב"ן היא מתהלים ל"ד:

(ה) דַּרְשֵׁתִי אֶת ה' וְעֲנֵנִי וּמְכַל מְגוֹרֹתַי הֲצִילֵנִי. (ו) הִבִּיטוּ אֵלָיו וְנִהְרֻ וּפְנִיָּהֶם אֶל יַחְפְּרוּ. (ז) זֶה עֲנֵי קְרָא וְה' שָׁמַע וּמְכַל צְרוּתִיו הוֹשִׁיעוּ.

ההקשר והמשמעות הפשוטה של שלושת הפסוקים הללו היא פנייה בתפילה לה', כאשר שמיעת התפילה מתבטאת בישועה. ההוכחה השנייה של רמב"ן היא מעמוס ה':

(ד) כִּי כֹה אָמַר ה' לְבֵית יִשְׂרָאֵל דַּרְשׁוּנִי וְחִיו. (ה) וְאֵל תִּדְרָשׁוּ בֵּית אֵל וְהִגְלָל לֹא תִבְאוּ וּבְאֵר שָׁבַע לֹא תַעֲבְרוּ כִּי הִגְלָל גָּלָה יִגְלָה וּבֵית אֵל יִהְיֶה לְאֵנוּ. (ו) דַּרְשׁוּ אֶת ה' וְחִיו פֶּן יִצְלַח כָּאֵשׁ בֵּית יוֹסֵף וְאָכְלָה וְאִין מְכַבָּה לְבֵית אֵל.

ההנגדה בפסוקים אלו היא בין דרישת ה' לבין דרישה של מקומות פולחן אסורים. קצת קשה להבין מדוע רמב"ן רואה בפסוקים אלו הוכחה שדרישת ה' היא תפילה. ניתן גם להבין

שהכוונה כאן היא להקרבת קורבנות או אפילו לשאלה בנביאים הנמצאים במקומות אלו. אפשר שהעובדה שבחלקו השני של הפרק שם (מפסוק יח ואילך) יש ביקורת קשה על הקרבת הקורבנות, הביאה את רמב"ן להניח שלא מדובר על הקרבת קורבן. ההוכחה השלישית שלו היא מיחזקאל כ', ג שם ישנה התחייבות של ה' שלא להידרש לעם ישראל. בפסוקים שלפני כן, מסופר על זקני ישראל שבאו לדרוש את ה':

(א) וַיְהִי בַשָּׁנָה הַשְּׁבִיעִית בַּחֲמִשִּׁי בַּעֲשׂוֹר לַחֹדֶשׁ בָּאוּ אַנְשִׁים מִזְקְנֵי יִשְׂרָאֵל לְדַרֵּשׁ אֶת ה' וַיֵּשְׁבוּ לִפְנֵי. (ב) וַיְהִי דְבַר ה' אֵלַי לֵאמֹר. (ג) בֶּן אָדָם דַּבֵּר אֶת זִקְנֵי יִשְׂרָאֵל וְאָמַרְתָּ אֲלֵהֶם כֹּה אָמַר אֲדֹנִי ה' הִלְדַּרְשׁ אֹתִי אַתֶּם בָּאִים חֵי אֲנִי אִם אֲדַרֵּשׁ לָכֵם נָא אֲדֹנִי ה'.

בהמשך הפסוקים שם הנביא מאריך לתאר את חטאי העם וחוסר הנאמנות לה' לאורך הדורות ומסיים שוב: "(לא) וּבִשְׁאֵת מִתְּנִיתִיכֶם בְּהַעֲבִיר בְּנֵיכֶם בָּאֵשׁ אַתֶּם נִטְמָאִים לְכָל גְּלוּלֵיכֶם עַד הַיּוֹם וְאֲנִי אֲדַרֵּשׁ לָכֵם בֵּית יִשְׂרָאֵל חֵי אֲנִי נָא אֲדֹנִי ה' אִם אֲדַרֵּשׁ לָכֵם". נראה שעל פי הבנתו של רמב"ן מתגובת הנביא יש להבין שהם באו לבקש ממנו להתפלל עבורם. יש לשים לב שמדובר על השנה השביעית, כנראה לגלות יהויכין, כך שהמקדש עדיין לא חרב וייתכן שזוהי תפילה על קיום המקדש.

רמב"ן אינו מתמודד בפירושו לפסוקים שם עם העובדה שאחרי שרבה דרשה את ה', היא קיבלה נבואה באשר לבנים שבקרה. אכן, בפירושו לבראשית כ"ז, ד כאשר רמב"ן דן בשאלה כיצד יצחק פועל להעדיפת עשו למרות הנבואה שקיבלה רבקה, הוא כותב:

ונראה שלא הגידה לו רבקה מעולם הנבואה אשר אמר ה' לה ורב יעבוד צעיר, כי איך היה יצחק עובר את פי ה' והיא לא תצלה? והנה מתחלה לא הגידה לו דרך מוסר וצניעות, כי ותלך לדרוש את ה', שהלכה בלא רשות יצחק, או שאמרה "אין אנכי צריכה להגיד נבואה לנביא כי הוא גדול מן המגיד לי"...

רמב"ן כותב כאן במפורש שרבקה קיבלה נבואה לאחר שהלכה לדרוש את ה'. איך הדברים מסתדרים עם דבריו בבראשית כ"ה שדרישת ה' לעולם באה במשמעות של תפילה? הסבר מפורש לכך עולה בפירושו לשמות י"ח, טו, כאשר רמב"ן מסביר את משמעות המושג 'דרישת אלוהים' שבדברי משה ליתרו. בהמשך אדון בקטע זה בהרחבה אך כעת אצטט רק את מה שרלוונטי לענייננו:

...וכן "ודרשת את ה' מאותו לאמר האחיה מחלי זה" (מל"ב ח' ח), **שיתפלל עליו ויודיענו אם נשמעה תפלתו**, וכן "ותלך לדרוש את ה'" (בראשית כ"ה כב), כמו שפירשתי שם.

9 מכאן ואילך הקטע הוא הוספה שהוסיף רמב"ן בארץ ישראל. ראו עופר ויעקבס (לעיל, הערה 2), עמ' 201.

דברים אלו של רמב"ן מדייקים את שיטתו באשר למונח 'דרישת ה'. אכן, לטענתו, דרישת ה' היא בעיקר תפילה אך כאשר היא נעשית אל מול הנביא או באמצעות הנביא, היא כוללת גם בקשה שהנביא יתפלל וגם תשובה של הנביא אם נשמעה התפילה. רמב"ן מדגיש שדרישת ה' היא לא שאלת עתידות כשלעצמה אלא תפילה של הנביא לה' על צרה שעוברת על האדם, כאשר שמיעת התפילה, כוללת גם את תשובת ה' לנביא. על פי רמב"ן רבקה הלכה לבקש מהנביא שיתפלל בעדה, עקב הסבל שסבלה מההיריון ("וַיִּתְרַצְצוּ הַבָּנִים בְּקִרְבָּהּ וַתֹּאמֶר אִם כֵּן לָמָּה זֶה אֲנִי") ותפילת הנביא כללה גם הסבר מה' מה המשמעות של מציאות זו. יש להדגיש שמהפסוקים שציטט רמב"ן בפירושו לבראשית כ"ה עולה במפורש שדרישת ה' אינה רק באמצעות נביא ולא תמיד זוהי תפילה שלאחריה מופיעה תשובה אלוהית. רק כאשר מדובר על נביא יש מקרים בהם לאחר התפילה של הנביא, הוא גם מקבל תשובה מאת ה'.

עוד יש לציין למודל מעט אחר באשר ליחס שבין התפילה לנביא העולה מפירושו לויקרא כ"ו, יא, בדבריו הידועים על היחס בין נביאים לרופאים:

והכלל כי בהיות ישראל שלמים והם רבים, לא יתנהג ענינם בטבע כלל, לא בגופם, ולא בארצם, לא בכללם, ולא ביחיד מהם, כי יברך השם לחמם ומימם, ויסיר מחלה מקרבם, עד שלא יצטרכו לרופא ולהשתמר בדרך מדרכי הרפואות כלל, כמו שאמר (שמות ט"ו, כו) כי אני ה' רופאך. וכן היו הצדיקים עושים בזמן הנבואה, גם כי יקרה עון שיחלו לא ידרשו ברופאים רק בנביאים, כענין חזקיהו בחלותו (מל"ב כ' ב-ג). ואמר הכתוב (דה"ב ט"ז, יב) גם בחליו לא דרש את ה' כי ברופאים, ואילו היה דבר הרופאים נהוג בהם, מה טעם שיזכיר הרופאים, אין האשם רק בעבור שלא דרש השם. אבל הוא כאשר יאמר אדם, לא אכל פלוני מצה בחג המצות כי אם חמץ. אבל הדורש השם בנביא לא ידרוש ברופאים. ומה חלק לרופאים בבית עושי רצון השם, אחר שהבטיח וברך את לחמך ואת מימך והסירותי מחלה מקרבך, והרופאים אין מעשיהם רק על המאכל והמשקה להזהיר ממנו ולצוות עליו.

רמב"ן מסביר שבימי הנבואה צדיקים שחטאו נענשו ונעשו חולים, ובמקרה כזה הם פנו אל הנביא שיתפלל עליהם. הדוגמה שהוא בוחר להביא כאן היא מחלתו של חזקיהו ותפילתו במלכים ב פרק כ':

(א) בְּיָמֵינוּ הָיָה חֶלֶה חֲזָקִיָּהוּ לָמוֹת וַיָּבֵא אֵלָיו יִשְׁעִיָּהוּ בֶן אֲמוּץ הַנָּבִיא וַיֹּאמֶר אֵלָיו כֹּה אָמַר ה' צוּ לְבִיתְךָ כִּי מֵת אַתָּה וְלֹא תֵחִיָּה. (ב) וַיִּסֹּב אֶת פָּנָיו אֶל הַקִּיר וַיִּתְפַּלֵּל אֶל ה' לֵאמֹר. (ג) אָנָּה ה' זָכַר נָא אֶת אֲשֶׁר הִתְחַלֵּכְתִּי לַפָּנִיָּה בְּאֲמַת וּבִלְבָב שָׁלֹם וְהֵטוֹב בְּעֵינֶיךָ עֲשִׂיתִי וַיִּבֶךְ חֲזָקִיָּהוּ בְּכִי גָדוֹל. (ד) וַיְהִי יִשְׁעִיָּהוּ לֹא יֵצֵא הָעִיר חָצֵר הַתִּיכְנָה וַדְּבַר ה' הָיָה אֵלָיו לֵאמֹר. (ה) שׁוּב וְאִמְרָתְךָ אֶל חֲזָקִיָּהוּ נְגִיד עַמִּי כֹה אָמַר ה' אֱלֹהֵי דָוִד אָבִיךָ שְׁמַעְתִּי אֶת תְּפִלָּתְךָ רָאִיתִי אֶת דְּמָעָתְךָ הִנְנִי רֹפֵא לָךְ בַּיּוֹם הַשְּׁלִישִׁי תַעֲלֶה בֵּית ה'. (ו) וְהִסְפָּתִי

עַל יְמִידָה חֲמִשׁ עֶשְׂרֵה שָׁנָה וּמִכָּפָּה מֶלֶךְ אֲשׁוּר אֲצִילָהּ וְאֵת הָעִיר הַזֹּאת וְגִנּוּתֶיהָ עַל הָעִיר
הַזֹּאת לְמַעַן דָּוָד עֲבָדִי.

גם במקרה זה ישנה תפילה וישנו נביא, אולם בניגוד למקרה של רבקה ומשה ששם הנביא הוא זה שהתפלל, כאן התפילה היא של חזקיהו עצמו, והנביא מבשר לו לאחר מכן שתפילתו התקבלה.

3. דרישת ה' בפירושו של רמב"ן לספר שמות ולספר דברים

3.1. שמות י"ח

לעיל ראינו את סוף דבריו של רמב"ן בפירושו לשמות י"ח, טו. נתבונן כעת בקטע כולו:

(טו) כי יבא אלי העם לדרוש אלהים – השיב משה לחותנו צריכים הם שיעמדו עלי זמן גדול מן היום, כי לדברים רבים באים לפני, כי יבא אלי העם לדרוש אלהים, להתפלל על חוליהם ולהודיעם מה שיאבד להם, כי זה יקרא "דרישת אלהים", וכן יעשו עם הנביאים כמו שאמר (שמ"א ט' ט) "לפנים בישראל כה אמר האיש בלכתו לדרוש אלהים לכו ונלכה עד הרואה", "וכן ודרשת את ה' מאותו לאמר האחיה מחלי זה" (מל"ב ח' ח), שיתפלל עליו ויודיענו אם נשמעה תפלתו, וכן "ותלך לדרוש את ה'" (בראשית כ"ה, כב), כמו שפירשתי שם.¹⁰

ניתן לשים לב שבקטע זה רמב"ן מוסיף, למעשה, פירוש נוסף ל"דרישת אלוהים": לא רק להתפלל אלא גם פנייה לנביא "להודיעם מה שיאבד להם".¹¹ בהקשר זה הוא מביא את הפסוקים

10 רמב"ן חוזר על פירושו, לפיו משה תיאר ליתרו שלושה תפקידים: הודעת המצוות, תפילה ושפיטה, בפירושו לדברים א', יב: "וטעם טרחכם ומשאכם וריבכם – על דרך הפשט רמז משה רבינו להם שלשת הדברים שאמר ליתרו שהיה הוא עושה לעם כמו שפירשתי שם (שמות, י"ח טו). והזכיר לישראל ברמז, אמר 'טרחכם' כנגד והודעתי את חוקי האלהים ואת תורותיו (שם, שם טז), כי טורח גדול היה ללמד ליוצאי מצרים החוקים והתורות ופירושים וביאורים וסודם. והזכיר 'משאכם' כנגד לדרוש אלהים (שם פסוק טו), שהוא ענין תפלה שמתפלל עליהם, והוא מלשון ונשאת תפלה (מל"ב יט, ד), 'ואל תשא בעדם רנה ותפלה' (ירמיהו ז', טז). 'וריבכם', כפשוטו עניני המשפטים. ואמר 'הבו לכם אנשים חכמים ונבונים ויודעים' על הדיינים בלבד, אבל אמר סתם 'ואשימם בראשיכם' דרך ענוה".

11 שעוועל במהדורתו, **פירוש רמב"ן**, מוסד הרב קוק, ירושלים תשי"ט, עמ' שעט, מציין שיש כתיב יד שגורסים כאן "ולהודיעם מה שידבר להם". לפי נוסח זה משפט זה מקביל למה שקובע רמב"ן בהמשך הקטע שהנביא מתפלל ואחרי זה מודיע אם התפילה התקבלה. אולם ברוב רובם של כתיבי היד של רמב"ן הגרסה היא "להודיעם מה שיאבד להם" וכך גם עולה מההקשר, מהבאת הפסוקים מספר שמואל. כך בכת"י פולדא ספריית המדינה qu A2 (ס' 2141), פרמה 3258 (ס' 13945), פריס, הספרייה הלאומית Heb. 223 (ס' 4261); פריס, הספרייה הלאומית Heb. 224 (ס' 4262) – המייצגים כולם את מהדורה קמא. כך גם בניו יורק 869 (ס' 24093); מינכן 138 (ס' 1188); רומא A4 44 (ס' 1291); אוקספורד בודלי Opp.

בשמואל על סיפור האתונות אותן מחפש שאול כאשר נערו מציע ללכת אל הנביא, "לדרוש אלוהים" (שמואל א ט', ט). מההקשר שם נראה שהם אינם מגיעים לנביא על מנת שיתפלל בעדם אלא בשביל שיעזור להם למצוא את אבדתם. נראה, אם כן, שרמב"ן חזר בו בקטע זה מהקביעה ההחלטית בפירושו לבראשית כ"ה שדרישת ה' היא אך ורק תפילה. בנוסף יש לשים לב שבהקשר של תפילה רמב"ן מביא פסוקים נוספים שהוא לא הזכיר בפירושו לבראשית כ"ה. רמב"ן מזכיר את סיפור צרעתו של מלך ארם ששלח את חזאל לדרוש בנביא (מלכים ב ח', ח): "וַיֹּאמֶר הַמֶּלֶךְ אֶל חֲזָהְיָל קַח בְּיָדְךָ מִנְּחָה וְלֵךְ לִקְרֹאת אִישׁ הָאֱלֹהִים וְדַבֵּר אֶת ה' מֵאוֹתוֹ לֵאמֹר הָאֲחִיָּה מִחֲלִי זֶה". רמב"ן מסביר שהכוונה היא שהנביא יתפלל עליהם ורק אחרי זה יודיע להם אם התפילה התקבלה. פירוש זה, בוודאי ביחס לחזאל, נראה מחודש. קל יותר היה להניח, לכאורה, שהמלך חזאל ראה בו סוג של קוסם דורש עתידות. יש בכך כדי ללמד שרמב"ן מתאמץ לחזק את טענתו העקרונית ששאיילה בה' אינה שאלת עתידות כשלעצמה אלא תפילה.¹²

3.2. דברים י"ג

רמב"ן מתייחס לנושא זה פעם נוספת בפירושו לדברים י"ג, ה אלא שמפירושו שם נראה שרמב"ן סובר שדרישת ה' משמעה, בעיקר, הגדת העתידות:

(ה) אחרי ה' אלהיכם תלכו – היא מצוה שנלך אחר עצתו וממנו לבדו נדרוש כל נעלם ונשאל כל עתיד, כענין ותלך לדרוש את ה' (בראשית כ"ה, כב), כי יבא אלי העם לדרוש אלהים (שמות י"ח, טו). וכן יעשו ישראל עם הנביאים, האין פה נביא לה' ונדרשה את ה' מאותו (מל"ב ג' יא).

רמב"ן מפרש את המצווה ללכת אחרי ה' במשמעות של "נדרוש כל נעלם ונשאל כל עתיד" והוא מצטט את הפסוקים הן בבראשית כ"ה ביחס לרבקה, והן בשמות י"ח ביחס למשה ויתרו, פסוקים שבפירושו במקומם הוא קבע חד משמעית שהם אינם כוללים את שאלת העתיד כשלעצמה. יושם לב גם לכך שרמב"ן בקטע זה אינו מזכיר כלל את עניין התפילה!

33 (ס' 16375) – המייצגים כולם את מהדורה בתרא. ראו יעקבס ועופר (לעיל, הערה 2), עמ' 84–89. כך מופיע גם בפירושו של רבנו בחיי לפסוקים אלו: "באור הכתוב, צריכים הם שיעמדו לפני זמן גדול מן היום, לפי ששואלין ממני ענינים רבים, יש מהם באים לפני שאתפלל על חולייהם, ויש מהם באים לפני שאודיעם מה שיאבד מהם, וכן מצינו דרישת אלהים בשני ענינים אלו..."

12 בפירוש בית היין על פירוש רמב"ן לתורה, ירושלים 2000, עמ' שכו כתב שדבריו של רמב"ן בפירושו לשמות כאן הם למעשה צירוף של פירושו בבראשית כ"ה שדרישת ה' זו תפילה עם פירוש רש"י שם שדרישת ה' היא "לדרוש מה יהיה בסופה". אולם אין נראים דבריו. כפי שהראיתי, כבר בפירושו לבראשית כ"ז, ד רמב"ן כותב שהתפילה של הנביא הובילה לתשובה מאת ה'. רמב"ן בפירושו כאן רק מדגיש שפעמים שדרישת ה', שהיא תפילה, כוללת גם תגובה אלוהית אולם בכל מקרה הדרישה היא לעולם תפילה.

כיצד יש להסביר את היחס בין דבריו כאן לבין פירושו לבראשית ושמות?¹³ על פניו נראה שרמב"ן שינה את דעתו, כאשר למעשה זו פעם שנייה שהוא חוזר בו, שהרי, כפי שראינו, כבר פירושו לשמות י"ח שונה מפירושו לבראשית. ואכן, יושם לב שרמב"ן כאן מוסיף עוד פסוק אחד, שלא הוזכר בפירושו לעניין זה עד כה, סיפור מלחמת ישראל בארם במלכים ב ג', יא, כבר ראינו לעיל שרשב"ם בפירושו לבראשית כ"ה הביא פסוקים אלו כהוכחה לפירושו שרבקה הלכה לדרוש בנביא לגבי העתיד. כאן נראה שרמב"ן 'גילה' פסוקים אלו,¹⁴ וייתכן שהם אכן גרמו לו לחזור בו, בסופו של דבר, משום שקשה לפרשם באופן אחר מלבד ניסיון לגלות, באמצעות נביא, מה צופן העתיד וללא קשר לתחינה ותפילה.¹⁵

4. "תמים תהיה עם ה' אלהיך"

בפירושו לדברים י"ח רמב"ן מאריך בשאלת תפקידו של הנביא אל מול הקוסמים למיניהם. הפסוקים בדברים י"ח, ט-כב, עוסקים באיסור ללכת אחרי תועבות הגויים. החלק הראשון של

13 מספר פרשנים בני זמננו התייחסו לסתירה זו בדברי רמב"ן אך לא הציעו לכך הסבר. כך בפירוש רמב"ן, מהדורת זכרון יצחק, ניו יורק תשי"ט, עמ' קט; פירוש רמב"ן על התורה לרבנו משה ב"ר נחמן ז"ל, עם ביאור 'טוב ירושלים' ופירוש 'פני ירושלים', ירושלים תשמ"ה, עמ' שכד; ביאור בית היין (ראו לעיל, הערה 12) עמ' שכו. ניתן היה להציע שלמעשה אין סתירה בין דבריו בפירושו כאן לבין פירושו לבראשית ובשמות, מכיוון שגם כאן הכוונה היא למעשה לתפילה של נביא ולתשובה של ה' אל הנביא. אולם הצעה זו נראית לי קשה: בפירושו לבראשית כ"ה רמב"ן הדגיש שדרישת ה' היא בעיקר תפילה. הפסוקים שהוא ציטט שם כוללים גם מקרים בהם הנביא כלל אינו מעורב והאדם אינו מקבל תשובה על פנייתו. כל מה שטען רמב"ן הוא שדרישת ה' כוללת גם מקרים של תפילה לה' מאת הנביא המקבל לאחר מכן תשובה. יוצא שלדעתו המשמעות הפשוטה של דרישת ה' היא תפילה. לעומת זאת בקטע שלפנינו, כפי שהדגשתי, רמב"ן כלל אינו מזכיר את התפילה ולעומת זאת הוא מפרש שדרישת ה' היא שאלת העתיד. יעקבס עסק בשאלת ההיכרות של רמב"ן עם פירוש רשב"ם, והגיע למסקנה שפירושו של רשב"ם לא היה לפני רמב"ן, לא בספרד וגם לא כאשר הגיע לארץ ישראל. ראו: י' יעקבס, 'האם הכיר רמב"ן את פירוש רשב"ם לתורה', מדעי היהדות 46, תשס"ט, עמ' 85-108. אין צורך להניח, אם כן, שדבריו של רמב"ן כאן נאמרו בעקבות פירושו של רשב"ם.

15 ואומנם רב ניסים מגירונדי, דרשות הר"ן, הדרוש השני ד"ה "ואחרי יודעה" (מהד' מכוון שלם ירושלים, ירושלים תשל"ז, עמ' כד) בהתייחסו לפירושו של רמב"ן לבראשית כה מקשה עליו מפסוקים אלו: "ואחרי יודעה כי אין דרך נשים לה, הלכה לדרוש את ה' מפי נביאים, או התבודדה בעצמה בענין יחול רוח ה' לפעמה, ויגידנה מה יהיה בסופה כדברי רש"י ז"ל (שם), כלומר שנכספה לדעת מה שמורה עליו הענין הזר ההוא. ואף על פי שהרמב"ן ז"ל (שם) לא נתחוויר בפירושו, מצד שאמר כי לא מצא דרישה אל השם רק להתפלל, כטעם דרשתי את ה' (תהלים ל"ד), דרשוני וחיו (עמוס ה', ד), חי אני אם אדרש לכם (יחזקאל כ', ג), לפי הנראה נשמט ממנו מקרא שכתוב (מל"ב ח', ח) ויאמר המלך אל חזהאל קח בידך מנחה ולך לקראת איש האלהים ודרשת את ה' מאותו לאמר האחיה מחלי זה, וכתוב גם כן (שם א', ב) לכו דרשו בבעל זבוב אלהי עקרון אם אחיה מחלי זה, ואלה הדרישות אינן אלא לדעה מראשית אחרית, ואף זו כן, כי נכספה לדעת מה שמורה עליו זה הענין הזר הקורה אליה".

הפרשיה שם (ט-יד) מעמיד את האיסור ללכת אחר תועבות הגויים מול הצו 'תמים תהיה עם אלהיך'. החלק השני (טו-כב) מתמקד בניגוד שבין הגויים השומעים אל הקוסמים למיניהם לעם ישראל השומע אל הנביא. בפסוק טו נאמר:

כִּי הַגּוֹיִם הָאֵלֶּה אֲשֶׁר אַתָּה יוֹרֵשׁ אוֹתָם אֵל מְעַנְנִים וְאֵל קְסָמִים יִשְׁמְעוּ וְאַתָּה לֹא כֵן נָתַן לָךְ ה' אֱלֹהֶיךָ. נְבִיא מִקֶּרְבְּךָ מֵאַחֶיךָ כָּמֹנִי יָקִים לָךְ ה' אֱלֹהֶיךָ אֵלָיו תִּשְׁמָעוּ.

את ההבחנה בין נביא ה' לקוסמים, ואת הצו 'תמים תהיה', ניתן להבין בשתי צורות. אפשרות אחת שעיקר הניגוד אותו יוצרת כאן התורה הוא בשאלת מושא הנבואה. השמיעה אל הקוסמים היא שמיעה לאור בקשת ישועה כזו או אחרת או ידיעת העתיד וכדומה, ואילו השמיעה אל הנביא היא שמיעת דבר ה' ורצונותיו מבני האדם. הנביא הוא לא מקור ישועה אלא מקור סמכות. בדרך זו הלך רש"י בפירושו שם:

תמים תהיה עם ה' אלהיך - התהלך עמו בתמימות ותצפה לו ולא תחקור אחר העתידות, אלא כל מה שיבא עליך קבל בתמימות ואז תהיה עמו ולחלקו.¹⁶

אולם אפשר גם להבין ש'תמים' בהקשר זה יתפרש כדרישה לשלמות דתית המנותקת מתועבות הגויים ודבקות בה' בלבד. לפי פירוש זה, עיקר ציווי התורה מוסב לכתובת אליה פונים אך מושא הפנייה אינו שונה מהותית.¹⁷ רמב"ן מפרש בעיקרון כדרך השנייה, אך מדגיש גם את ההיבט של שמיעת רצון ה'. תחילה הוא מאריך בבעייתיות שבהליכה אל הקוסמים ובטענה שעל אף שיש להם ידיעה מסוימת באשר לעתיד על פי הכוכבים והשפלים ושירי המעלה, אין כל דבריהם אמת ולא יודיעו כל הצריך "אבל הנבואה תודיע חפץ השם ולא יפול דבר מכל דבריה". שני דברים מבדילים, על פי רמב"ן, בין נביא ה' לבין הקוסם. עניין אחד הוא שהנבואה מודיעה את חפץ ה', מה שאין כן הקוסמים. בנקודה זו ההבדל בין הנביאים לקוסמים אכן נוגע למושא הנבואה. העניין השני הוא "ולא יפול מכל דבריה". הנבואה, כפי שהוא מאריך שם, אכן עוסקת בידיעת העתידות, וההבדל בינה לבין הקוסמות הוא שהיא אמת גמורה. לאור זאת הוא ממשיך ומפרש את "תמים תהיה":

16 על דברי רש"י הללו, ראו: א' גרוסמן, **אמונות ודעות בעולמו של רש"י**, אלון שבות תשס"ח, עמ' 117.
17 כך פירש רד"צ הופמן, ספר דברים, תל אביב תשכ"א, עמ' שנח שמניח שהתורה בעיקר מכוונת לכך שאתה, בניגוד לגויים, תדע את העתידות ע"י נביאים ואורים ותומים. עיינו שם שלשיטתו הוא מתלבט מדוע אין התורה מזכירה בהקשר זה את האורים והתומים. בדומה לכך הבין גם ב' אופנהיימר, **הנבואה הקדומה בישראל**, ירושלים תשל"ג, עמ' 284-285 שטען כי הנביא כאן מצטייר כבעל מופתים עממי והתורה מייעדת מקום לגיטימי למאנטיקה (ניבוי עתידות) ולמאגיה בעצם זה שהיא מעמת את הנביא עם המעוננים והקוסמים. אולם בהמשך דבריו הוא מעיר שאכן עיקר תפקידו של הנביא כפי שעולה מפרשה זו הוא למסור את דבר ה'.

וטעם תמים תהיה עם ה' אלהיך – שנייחד לבבנו אליו לבדו, ונאמין שהוא לבדו עושה כל והוא היודע אמתת כל עתיד, **וממנו לבדו נדרוש העתידות**, מנביאיו או מאנשי חסידיו רצוני לומר אורים ותומים. ולא נדרוש מהוברי שמים ולא מזולתם, ולא נבטח שיבואו דבריהם על כל פנים, אבל אם נשמע דבר מהם נאמר הכל בידי שמים, כי הוא אלהי האלהים עליון על הכל היכול בכל משנה מערכות הכוכבים והמזלות כרצונו מפר אותות בדים וקוסמים יהולל. **ונאמין שכל הבאות תהיינה כפי התקרב האדם לעבודתו. ולפיכך אחר אזהרת שאלת העתידות מקוסם ודורש בעד החיים אל המתים אמר שתהיה תמים עם השם בכל אלה, ולא תירא ממגיד עתיד אבל מנביאו תדרוש ואילו תשמע.** וזה דעת אונקלוס, שלים תהא בדחלתא דה' אלהיך, שלא תהיה חסר ביראתו, כי "תמים" הוא השלם בדבר, כמו שה תמים (שמות י"ב, ה) שאין בו מום ושום חסרון. וזו מצות עשה, וכבר הזכרתי זה בפסוק והיה תמים (בראשית י"ז, א).

בקטע זה רמב"ן מדבר במפורש על כך שחלק מתפקידו של הנביא הוא דרישת העתידות. לכאורה פירוש זה מתאים לשיטתו בפירושו לספר דברים שהמונח 'דרישת ה' כולל הגדת העתיד. אלא שיושם שם לב שרמב"ן כאן אינו מזכיר את הפסוקים השונים בהם מופיע הביטוי 'דרישת ה'. המשפט "ממנו לבד נדרש העתידות" הוא לשונו של רמב"ן ואין הוא טוען כאן שזה פירוש המונח 'דרישת ה' בתנ"ך. רמב"ן עושה כאן שימוש במונח הרווח 'דרישה' אך מבלי לטעון שזה המשמעות המקראית. אומנם קטע פירוש זה מקורו, ככל הנראה, בהשגותיו של רמב"ן לספר המצוות, שכפי המקובל,¹⁸ נכתב עוד לפני כתיבת פירוש רמב"ן לתורה, ולכל הפחות בתחילת עבודתו על הפירוש. בהשגותיו לספר המצוות מופיע קטע פירוש ארוך המתייחס למצווה "תמים תהיה עם ה' אלהיך" ורמב"ן עשה שימוש חוזר בקטע זה בשני מקומות, בפירושו לדברים י"ח ובפירושו לבראשית י"ז. אצטט להלן רק את הקטעים המקבילים בין ההשגות ובין פירושו לדברים י"ח:

18 ראו ישראלי (לעיל, הערה 5), עמ' 52.

רמב"ן דברים י"ח	השגות הרמב"ן לספר המצוות לרמב"ם שכחת העשין
וטעם תמים תהיה עם ה' אלהיך - שנייחד לבבנו אליו לבדו, ונאמין שהוא לבדו עושה כל והוא היודע אמתת כל עתיד, וממנו לבדו נדרוש העתידות, מנביאיו או מאנשי חסידי רצוני לומר אורים ותומים. ולא נדרוש מהוברי שמים ולא מזולתם, ולא נבטח שיבואו דבריהם על כל פנים, אבל אם נשמע דבר מהם נאמר הכל בידי שמים, כי הוא אלהי האלהים עליון על הכל היכול בכל משנה מערכות הכוכבים והמזלות כרצונו מפר אותות בדים וקוסמים יהולל. ונאמין שכל הבאות תהיינה כפי התקרבנו לעבודתו	מצוה שמינית שנצטוונו להיות לבבנו תמים עמו ית' והוא שנאמר (שופט' יח) תמים תהיה עם י"י אלהיך. וענין הצוואה הזאת שנייחד לבבנו אליו לבדו ית' ושנאמין שהוא לבדו עושה כל והוא היודע אמתת כל עתיד וממנו לבדו נדרוש הבאות מנביאיו או מאנשי חסידי ר"ל אורים ותומים. ולא נדרוש מהוברי שמים ולא מזולתם ולא נבטח שיבואו דבריהם על כל פנים. אבל אם נשמע דבר מהם נאמר הכל בידי שמים כי הוא משנה מערכת הכוכבים והמזלות כרצונו, מפר אותות בדים וקוסמים יהולל [ישעי' מד], ונאמין שכל הבאות תהיינה אלינו כפי התקרבנו לעבודתו...

כפי שראינו בהרחבה לעיל, כאשר כתב רמב"ן את פירושו לבראשית הוא סבר ש'דרישת ה' משמעה תפילה בלבד. אולם מסתבר שכל זה נכון ביחס למשמעות המקראית של המונח. בפועל, כפי שגם כתב רמב"ן בפירושו לבראשית כ"ז, ד שראינו לעיל, תפקיד הנביא הוא גם לבשר על העתיד. מסתבר, אם כן, שכאשר רמב"ן עושה שימוש בלשונו האישית, הוא מזכיר את מונח 'דרישת העתיד' בהקשר של נביא, גם בשלב בו הוא סבר שבמקרא הלשון הזו באה במשמעות של תפילה בלבד.

5. סוף דבר

כפי שצינתי בראשית המאמר, רמב"ן עבד על פירושו לתורה במשך שנים רבות, וכדרכם של חכמים רבים גם רמב"ן חזר ושינה את דעתו בפירושו השונים לתלמוד ולתורה, ופעמים רבות תיקן את דבריו. אולם המקרה שלפנינו מלמד שאין כך פני הדברים תמיד. הדיון בפירושו לביטוי 'דרישת ה' הראה שרמב"ן שינה את דעתו פעמיים לאורך השנים, אך לא טרח, מסיבות שאינן ידועות לנו, לחזור ולשנות את דבריו בפירושו לספר בראשית ולספר שמות. החוקרים שעסקו בשינוי דעתו של רמב"ן לאורך חייו, הדגישו בדרך כלל את השינויים בין החיבורים השונים¹⁹ ואת ההוספות שהוסיף בתקופות מאוחרות לפירושו לאחר שחתם את המהדורה

19 ראו: ע' ישראלי, 'מוקדם ומאוחר בתולדות העברת הסוד בפירוש הרמב"ן לתורה', תרביץ עט, ד, תשע"ד, עמ' 477-506; הנ"ל, 'מדרשת "תורת ה' תמימה" לפירוש התורה - אבני דרך ביצירתו של הרמב"ן',

הראשונה. עופר ויעקבס ציינו גם למספר מקומות בפירושו לתורה שכבר במהדורה הראשונה רמב"ן מציין שהוא הוסיף לפירושו, על ידי שימוש בלשונות "ושוב מצאתי" וכדומה. אולם הדוגמה שנידונה במאמר זה מלמדת על שינויים והוספות בחלקים מאוחרים יותר של פירושו לתורה כאשר רמב"ן לא חזר ותיקן את דבריו בחלקים המוקדמים יותר לפירושו.